

OSMANLI MÜESSESELERİ HAKKINDA NOTLAR¹

Doç. Dr. MUSTAFA AKDAĞ

I - Osmanlı hanedanı'nın tahta geçmesi:

İran'da kurulmuş olan Büyük Selçukî Devleti, 1071 de Bizanslıları mağlup ettikten sonra, Türklerin istilâsına uğrayan Anadolu'da "Anadolu Selçukî Sultanlığı" kurulmuş ve iki buçuk asra yakın devam eden ömrü içinde Anadolu'ya şâmil bir Türk cemiyeti bütün müesseseleri ile tarih sahnesine çıkmış idi. Böylece bu cemiyet, "Türkiye Devleti" halinde siyasî bir millî varlık olmuş bulunuyordu. XIII. asrın ortalarında Moğollar Anadolu'yu da işgale zorlayınca, Selçukî Sultanlığı büsbütün ortadan kalkma korkusu ile Moğol nüfuzu altına girmeyi kabul etti ise de, bu asrın sonlarına kadar devam eden dahilî birçok karışıklıklar ve bilhassa Moğol hâkimiyetine karşı görülen ayaklanmalar sonunda Selçukî hanedanına dayanan rejim ve onunla birlikte Türkiye'nin siyasî birliği parçalandı, birçok Türk beylikleri kuruldu. İşte Osmanlı ailesi de, Uc Beyliğini elinde tuttuğu Ankara-Eskişehir havalisinde, aynı suretle "Osmanlı Beyliği"ni kurdu. Evvelâ İznik ve Bursa'ya doğru süratli bir fetih hareketine girişen Osman-Oğulları, Bizansı her tarafta mağlup etmeleri ve Anadolu ahalisine de iş ve kolay kazanç yolu bulmaları sayesinde, bütün Türk halkı üzerinde büyük bir itibar kazandılar. Osmanlı hükümdarları bundan istifade ederek Konya Selçukî Sultanlarının elinden çıkan tahtı ellerine geçirmeye teşebbüs ettiler. Bunun için evvelâ bütün Anadolu beyliklerini birer birer işgal ederek Anadolu'nun millî birliğini yeniden kurdular ve böylece, siyasî anarşiden kurtulan Türkiye, Osmanlı ailesi idaresinde yeni bir rejime kavuştu. İlk süratli fetihlerden sonra, oldukça sabit hudutlar içinde kendisini bilhassa iktisadî faaliyete veren bir cemiyetin başında hüküm sürmek mecburiyetinde kalmış olan Konya Selçukî hanedanının bu vaziyetten dolayı, bir nevi siyasî iktidarsızlığına mukabil, Osmanlı Hanedanı, yeni ve daha şümüllü bir Türk fethine alemdar olduğundan dolayı, devletin başında hukukî statüsü ve siyasî nüfuzu itibarıyla daha ehemmiyetli bir yer işgal etmiştir. Bütün Balkanların işgali ve İstanbul'un zabtı, devletin hudutları içine hıristiyan dininden çeşitli milletlerin girmesini temin ettiğinden başka, XVI. asır devamınca, Şark'ta islâm memleketlerinde yapılan fetihler de müslüman fakat Türk olmayan bazı milletlerin Osmanlı hâkimiyetine girmesini mümkün kılmıştır. Böylece, Selçukîler zamanında bütün Anadolu Yarımadasını bile kaplayamayan millî bünyeli Türkiye'yi, büyük ve devrine göre çok mütekâmil bir

¹ Bu notlar, Siyasi ilimler Fakültesi, Türkiye ve Orta-Doğu Âmme idaresi Enstitüsünde geçen sene ders olarak takrir olunmuştur.

kuvvet haline getiren Osmanlılar, eski Bizansı, Abbasîlerin (daha sonra Mısır Memlûklerinin) hâkim oldukları Arap memleketlerini, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın ve daha sonra Safevîlerin idaresinde bulunmuş olan İran'ın bir kısmını da içine alan muazzam bir İmparatorluğun mümessili ve sahibi oldular.

Sonuna kadar saltanatta kalma kudretini gösteren Osmanlı ailesinin bu İmparatorluktaki hukukî ve siyasî statüsünü iyi anlamak için, devletin hâkimiyeti altına girmiş bulunan halk kütlelerinin teşkil etmiş oldukları kategorileri iyi bilmek lâzımdır. Din ve milliyet unsurları bir arada mütalâa edilmek üzere üç çeşit reâyâ gurubu vardı: 1— Hıristiyan dininden olan milletler gurubu (Sırp, Bulgar, Romen, Rum, Ermeni v.s.), 2—Gayrı Türk Müslümanlar (Araplar, Kürtler, Dürziler, Kızılbaş Türkmenler vs.), 3— En nihayet Anadolu'da ve Rumeli'de yerleşmiş olan, din itibarıyla umumiyetle Sünnî ve Konya Selçukî hanedanı hâkimiyeti zamanında kendilerine has bir kültür ve içtimaî hususiyetler yaratarak bir millet haline gelmiş bulunan Türkler.

Osman-Oğullarının kuracakları İmparatorluğu Anadolu'da yaşayan Türk cemiyetinin kuvvetine istinad ettirecekleri için, bu cemiyetin başına nasıl geçtikleri, yani Anadolu halkına kendilerini Selçukî sülâlesinin yerine ne suretle meşru hanedan olarak kabul ettirdikleri meselesi mühimdir. Bazı eski müelliflere göre, Moğollar son Selçukî hükümdarlarını katlettikleri zaman, Anadolu tahtının boş kalması üzerine, devletin ve halkın ileri gelenleri, bu sıralarda Osmanlı ailesinin başında bulunan ve resmen de Uc Beyi olan Osman Bey'e gelerek, ailesi Oğuzhan sülâlesinden olduğu için, tahta yegâne hak sahibi olan kendisim hükümdarlığa seçmişlerdir. Diğer bazılarına göre de, son Selçukî Hükümdarı saltanatını kendi rızası ile Osman'a bırakmıştır. Bir üçüncü inançta da, Osman veya babası Ertuğrul'a tahtın, müslümanlığa hizmetinden dolayı, Allah tarafından nasip olmuş bulunduğu ileri sürülüyor. Fakat doğrusu şudur ki, bu aile tamamiyle aristokrat olup Uc'da, yani hudud vilâyetleri üzerinde, Uc Beylerbeyliğine kadar çıkmış olması dolayısıyla nüfuzu çok artmış ve âdeta bir hanedan mertebesine yükselmiş bulunuyordu. XIII. asrın son 20 senesinde Selçukî Hanedanı ortadan kalkınca siyasî anarşi çıkmış ve taht kendiliğinden boşalmış idi. Osmanlı ailesi, İznik ve Bursa istikametine doğru kazandığı fetihlerin temin ettiği şöhret ve Uc Beylerbeyliği ellerinde olması dolayısıyla bu sıfatlarının kendilerine verdiği diğer uc beylerine hukuken üstün olma halinden faydalandılar ve başka taht namzetlerini zamanla ortadan kaldırdılar. Türkiye'nin yegâne meşru hanedanı ve hükümdarlar ailesi haline geldiler. Hıristiyan kavimler üzerindeki hâkimiyetlerinin hukukî ve siyasî cephesine gelince, Romen Tarihçisi Yorga'ya göre Osman oğulları hıristiyan hükümdar ailelerinden (meselâ Bizans ve Sırp hükümdar ailelerinden) kız almak suretiyle bunlarla akraba olmuşlardır. Bu hal, Türklerle hıristiyanları ruhen anlaştırıyordu. Yani Romen

tarihçisi Bizans ve Balkan hıristiyanlarını, Osmanlı ailesi kendi millî hanedanlarına akraba olduğundan, siyasî hâkimiyetini gönül rızaları ile kabul etmişler gibi göstermek istiyor. Halbuki Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetine giren hıristiyan kavimlerin şuurunda böyle bir şeyin mevcut olduğunu gösteren hiçbir delil yoktur. Vakıa şudur ki, bu kavimler Türk siyasî hâkimiyetinden evvel Türklerle iç içe yaşamışlar ve onlara alışmışlar, bilhassa aralarında hiçbir dinî taassup ve düşmanlık kalmamış bulunmasından dolayı, müslüman Türk hâkimiyeti altına düşmekten herhangi bir endişe duymıyacak kadar emin olmuşlardı. Osmanlı devleti Selçukîlerden de daha ileri adaletle ve hattâ tamamiyle hukuk müsavâtı birliğine dayanan bir rejim ile ortaya çıkınca hâkimiyetini kabulde büyük menfaat görmüşlerdi. Şu halde, hıristiyanların Osmanlı hâkimiyetini kabul etmeleri vakıası, yeni rejimin içtimaî bir inkılâp ve insanlara hürriyet ile hukuk müsavâtı getiren bir hükümet tarzı olması sebebine dayanmakta idi. Yeni Türk idaresinin halka cazip gelen tarafları bilhassa şu üç prensip idi: 1— Topraklar yalnız devletin mülkü sayılarak halk onu icar ile ekip biçeceğinden ferd ile devlet arasında istismarcı bir parazit zümre teşkil eden derebeyi ortadan kalkıyordu. 2— Halk, keyfî, vergilerden ve angaryadan kurtuluyor ve onun yerine devlet tarafından kanun dahilinde vaz edilen vergi usulü kaim oluyordu; bu suretle reâyâ artık bir derebeyinin değil, devletin mükellefi haline gelmekte idi. 3—Devlet tarafından tayin olunan müstakil hâkimler (yani kadılar) hıristiyan ve müslüman farkı gözetmeden adaleti icra etmekte olduklarından derebeyliği devrinin keyfî muhakeme ve cezalandırma usulleri, aynı zamanda ferdî imtiyazlar da ortadan kalkıyordu. İşte hıristiyan halkı Osmanlı hâkimiyetine celbeden bilhassa bunlardır.

Gayrı türk müslüman milletlere gelince, muntazam ve ileri idarenin onları da celbetmiş olacağı tabîî olmakla beraber, Osmanlılar bu gibi sahaları XVI. asrın ilk yarısı içinde fethetmiş olduklarından, aynı sıralarda bu hanedanın Halifelik sıfatı da ortaya çıkıyor. Demek ki, müslüman milletler üzerindeki Osmanlı hanedanının hâkimiyeti "Halifelik" prensibine dayanmıştır. İran'ın mühim bir kısmı da zaman zaman fetholunduğu halde, halkın ekseriyetle Şîî mezhebini tutmuş olmaları, gerek Halife olarak gerek Türk hükümdarı sıfatıyla Osmanlı Padişahlarının o istikamette yayılmak için yaptıkları gayretin neticede muvaffak olamamasına sebep olmuş olsa gerektir.

Böylece, Osmanlı ailesinin çeşitli milletlerden teşekkül eden İmparatorluğun, hükümdarlık tahtını hangi vasıtalarla yedinde tuttuğunu izah-tan sonra, Padişahın hukuki selahiyetlerini izah edelim: Selçukî rejimi yıkılıp ta yerine Osmanlı rejimi yükselmeye başlayınca, birçok hususlarda olduğu gibi, devlet telâkkisinde de mühim değişmeler oldu. Osmanlı ailesinden evvel, yani daha eski Türk devletlerinde hükümdar ailesi devletin sahibi addolunuyordu. Binaenaleyh, Sultan vefat ettiği vakit mülkü mahiyetinde olan devlet, erkek evlâtları arasında taksim

olunmakta idi. Halbuki yeni rejim, hükümdarlık makamını da sair hizmetler arasında telâkki etti. Binaenaleyh devlet artık parçalanmaz bir kül teşkil ediyordu. II. Murat zamanında bu kanaat resmen de ifade olunmuştu. O halde devletin hudutları içinde bulunan bütün topraklar, halkın, daha doğrusu onun fethetmiş bulunan Gazilerin olduğuna nazaran, hükümdarın veya onun ailesinin devlet içinde malik olduğu tek şey, Padişahlık makamı idi ve bu da babadan büyük erkek evlâda verâseten intikal ediyordu. Mamafih bu kaideye her zaman uyulamamış, meselâ Yavuz Sultan Selim en büyük evlâd olmadığı halde tahtı cebren ele geçirmişti. Büyük evlâdın tahta meşru vâris sayılması kuvvetli bir içtimaî telâkkinin desteklediği bir hukuk kaidesi haline gelemediğinden ve devletin hükümdar oğullarının arasında taksime uğraması usulü de kalktığından, Pâdişâh ölünce kalan oğullarının birden fazla olması halinde, aralarında taht kavgası çıkmaya başlamış ve bu hal de cemiyetin nizamını sıklık bozduğundan dolayı, hükümdarlığı elde eden kardeşin bu karışıklığı önlemek için diğer kardeşlerini katletmesi kaidesi ortaya çıkmış idi. Gayrı insanî olduğu muhakkak olan bu cinayetlere son vermek üzere, L Ahmed zamanında taht veraseti usulü değişti. Ailenin en yaşlı erkeğinin tahta geçmesi kabul olundu. Böylece kardeş katilliği Osmanlı sarayından kaldırılmış oldu.

Pâdişâhın oğulları, ister Veliahd olsun veya olmasınlar, babalarının sağlığında devlette hizmet kabul ediyorlardı ki, bu da bidayette Uc'larda bulunan orduların kumandanlığı idi. Ayrıca uhdelerinde bir Sancağın valiliği de vardı. Sonra kumandanlık kendilerine verilmez oldu. Ekseriya büyük seferlere Pâdişâh bizzat çıkmaya veya hiç olmazsa Vezirini kendi yerine yollamağa başladı. Şehzadeler yalnız Valilik ile iktifa eder oldular. 1595 de valilik etmeleri de kaldırılarak artık sarayda mahpus kaldılar.

Devlet Reisliğini mutlak bir şekilde temsil eden hükümdarın iki selâhiyeti bilhassa mühimdir: Birisi, Baş-Kumandan ve Ordunun kadro defterinde 1 numaralı Yeniçeri neferi sıfatiyle seferlere bizzat gitmesidir. Diğeri ise Baş hâkim (yani baş kadı) olarak büyük dâvalara doğrudan doğruya kendisinin bakmasıdır. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra bu yüksek adlî selâhiyet hükümdarın vekili olan Vezir-i azama devrolunduğu gibi, Kanunî Sultan Süleyman ölünce Başkumandanlık dahi Vezir-i âzam tarafından temsil olundu.

Osmanlı Pâdişâhının selâhiyetlerini tahdid edici kuvvetler hukukî olmaktan ziyade fiilîdir. Meselâ bunlardan birisi Ordu (bilhassa Yeniçeri Ocağı) ve diğeri medceseden yetişme Ulema'dır. Ayrıca, Pâdişâhın aldığı kararların ve verdiği emirlerin "Şer'i Şerife uygun olmasına bilhassa itinâ edilir ve uygun olduğu da fermanlarda dikkatle zikrolunur. Ancak, bu şer'i şerif tâbiri islâmî esaslardan çıkan kanunları ifade etmekle beraber, Osmanlılarda bu cihet bir sözden ibaret olup, fiilî şer'i şerif, devletin zamanla meydana getirdiği kanun ve nizamlarından ibarettir.

Devlete ait bütün mansıp ve memuriyetlerin, resmî ve yarı resmî hizmetlerin bizzat hükümdar tarafından verilmesi hâli de Osmanlı Pâdişâhının nüfuzunu ayrıca arttırıyordu ki, bu cihete ehemmiyetle işaret edilmelidir. "Berat" sözü Pâdişâhın bir hizmet veya memuriyeti bir şahsa tevcih ettiğini göstermek üzere eline verdiği vesikayı ifade eder. Basit bir hizmet olan köy imamlığından veya kasabada cami müezzinliğinden en yukarılarına kadar herhangi bir vazifeye geçebilmek için mutlaka "Berat" lâzım geliyordu. Bütün iktisadî teşekküller ve müesseselerin dahi, devletle malî bir alâkaları olmadığı halde, bu gibi yerlerin başına getirilenler dahi "Berat" almak mecburiyetinde idiler. İşte, Osmanlı hükümdarına mutlak bir selâhiyet veren ve onun başında bulunduğu rejimi tamamiyle merkezî karakterde tutan bu haller, İmparatorluğun devamlılığını temin eden âmillerin başında geliyorlar.

Padişahlık makamını bu şekilde anlattıktan sonra bu makamın altında gelen Divan teşkilâtını ve bu teşkilâta başkanlık eden Vezir-i âzamlığı anlatacağız.

X 2— *Vezir ve Divan:*

Osmanlı devletinin kuruluşundan, 1839 da başlayan Tanzimat Devrine kadar yüksek idarî salâhiyetleri elinde tutan hükümet heyetine "Divan" denmekte idi. Bugünkü devlet teşkilâtlarında Kabine'lere tekabül etmektedir. Yalnız şu farkla ki, modern devlette Kabine'ler, halkın seçtiği meclisler namına hükümet ettikleri halde "Divan" pâdişâh namına vazife görüyordu. Fatih Sultan Mehmed devrine kadar Divan'a doğrudan doğruya hükümdar riyaset ederdi. Fakat adı geçen Pâdişâh bu usulü değiştirerek Divan Reisliğini Vezir-i azama devretti.

Gerek Vezirlik ve gerek Divan teşkilâtı Osmanlı hanedanı başa geçmeden evvel de Türkiye'de mevcut idi ve şüphesiz daha eski olan diğer İslâm-Türk devletlerinden alınan örneğe göre kurulmuş bulunuyordu.

Selçukî ailesi zamanında Türkiye'de Divan'ı kaç kişinin teşkil etmiş olduğu belli değilse de beş âza bilhassa mühimdir. Bunlar, Sahip lâkabını taşıyan "Vezir", "Pervane", "Beylerbeyi", "Naip" ve "Müstevfi" dir. Vezir, doğrudan doğruya Kabine Reisi olup Sultanın vekili sıfatıyla Divan'a başkanlık ediyordu; Pervane ise bütün devlet teşkilâtı kademeleriyle olan muhaberatı idare eder ve hükümdarın neşredeceği ferman, resmî mektup vesair yazıları tertip ederdi; Beylerbeyi askerî şef idi; Müstevfi, devlet hazinesine âit varidatı ve malî hususları idare ediyordu. Naip de Sultan'a ait olan vergileri toplar ve gelir kaynaklarını idare ederdi. Çünkü, devlet varidatı içinde bilhassa vergilerden Sultan'ın şahsına ayrılan hisse, başında Naip denen bir Nazırın bulunduğu ayrı bir teşkilât tarafından idare edilecek kadar mühim idi. Vezir, ulemâ arasından tayin olunmakta ve daha evvel umumiyetle Kadılık ve Müderrislik gibi ilmî payelerde tecrübe görmüş bulunmakta idi. Yâni medreseden yetişme en bilgili adam olmasına

dikkat olunuyordu. Pervane, kalemi ve ifadesi, yani tahrir sanatı olan kimse idi. Şu halde onun da kuvvetli bir medrese tahsili görmüş olması icabedi-yordu. Naip ve Müstevfî dahi hesap işlerine ve maliye bilgisine sahip ol-malı idiler. Yalnız Beylerbeyi'nin askerî müesseselerden yetişme hâlis asker bir şahıs olması lâzımdı. Görülüyor ki, Selçukîler zamanında Türkiye'de devleti idare eden başlıca şahsiyetler medreseden çıkan ulemâ olup dev-lette tamamiyle sivil bir ruh hâkim idi.

Selçukî rejimi yerine Osmanlı hanedanının kurduğu rejim geçmiş olmakla beraber, Osmanlı Divanı Selçukî Divanından hayli farklı olarak teşkil olunmuştur. Çünkü Osmanlı hükümdarlarının devletin başına geç-meleri alelade bir hanedan değişmesi olmayıp, büyük siyasî ve içtimaî ka-rışıklıklar neticesinde memleketin siyasî nizamı âdeta yeniden doğmuş bulunduğu için, şüphesiz Divan'da yeni ihtiyaç ve tecrübelerle göre kurul-muş oldu. Bunda ayrıca, Osmanlı ailesinin elinde bulunan "Uc Beyliği" teşkilâtının, hâdiselerin şevki ile büyüyerek Selçukî Devlet teşkilâtının yerine geçmiş olmasının da tesiri vardır. Yâni ilk Osmanlı hükümdarı, Kon-ya'da Selçukî tahtına oturmuş veya Konya hükümeti kadrolarını kendi merkezine nakletmiş olmayıp, Osmanlılar, Ucbeyi oldukları zaman, kendi muhtar vaziyetlerine göre sahip oldukları idare müesseselerini zamanla genişleterek ve tekâmül ettirerek müstakil bir devletin Divanı mertebesine çıkarmışlardır. Her Ucbeyinin ve bilhassa Uc-beylerbeyinin sivil işlerini çevirmek ve hükümet merkezi ile olan münasebetlerini idare etmek üzere şahsî bir Vezir'i vardı (Ucbeylerinin bu adamlarına Vezir adı verildiği malûm olmamakla beraber müşâbehten dolayı biz kullanıyoruz). Fakat bizzat kendisi askerî kumandan ve Ucbeyi olduğu için ayrıca Bey-lerbeyi yoktu. Vazifesi Gaza ve hudut bekçiliği olan kumandanlığı Uc beyi ya kendisi bizzat yapıyor veya eğer yaşı müsait olmazsa, yani ihtiyar-lamış bulunursa oğullarına yaptırıyordu. Osmanlılar ilk defa müstakil olarak bir beylik haline geldikleri zaman bir Vezire sahip idiler ve ordu-larını Osmanlı hükümdarının oğulları bizzat idare ediyordu. Fakat yeni devletin hudutları genişledikçe, bilhassa Rumeli'de fetihlere başlandığı vakit, büyük seferleri pâdişâh (I. Murad'dan itibaren) bizzat idare etti. Şehzadeler de büyük seferlerde bir miktar kuvvetin başında olarak baba-larının yanında mevki almakla beraber, müstakil olarak artık sefer idare etmez oldular ve Anadolu tarafında Valilik ediyorlardı. Buna mukabil Pâdişâhın gitmesine lüzum olmayan ehemmiyetsiz ve tehlikesiz seferleri idare etmek üzere bir Beylerbeyliği ihdas olundu. Rumeli yakasında arazi genişleyince bu vazife Anadolu ve Rumeli'ye âit olmak üzere ikiye çıkarıl-dı. Yalnız şuna dikkat olunmalıdır ki, Selçukî rejiminin Beylerbeyi ile Os-manlı rejiminin Beylerbeyi birbirinin aynı değildir. Konya Hükümetin-de Beylerbeyi Divanın mühim bir rüknü olup Divan Hükümetinin çıkar-dığı orduya kumanda eder; aynı zamanda hep payitahtta oturur. Osman-lılardaki Beylerbeyi (daha sonra müteaddit olan Beylerbeyleri) ise askerî

bir vali olup, Payitahttan ziyade askerî birliklerinin yayılmış olduğu Sancakların teşkil etmiş oldukları bir eyâlette ikamet etmekte idi. Mamafih Selçukiler zamanındaki iki adet "Uc Beylerbeyleri" Osmanlıların Beylerbeylerine çok benzemektedir.

Osmanlılar zamanında hükümetin reisi addolunmuş bulunan Vezir, Selçukîlerde olduğu gibi tamamiyle sivil bir şahıstan ve bilhassa ulemâ arasından tayin olunuyordu. Fatih devrine kadar gelip geçen Vezirlerin menşe itibariyle hep kadı ve kazasker oldukları görülmektedir. Devlet işleri arttıkça ve müesseseler de tekâmül ettikçe- Vezirlik de Selçukiler zamanına nazaran hayli değişti. Meselâ bir Vezir yerine iki, üç, hattâ beş ve yedi'ye kadar Vezir tayin olunduğu görüldü. Fakat umumiyetle üç Vezir normal addolunuyor ve içlerinden birisine "Vezir-i âzam" deniyordu.

Önceleri Selçukîlerde olduğu gibi Vezirin vazifeleri tamamiyle idarî ve sivil mahiyette iken, sonradan Vezir-i âzamlar orduya (Padişah yerine) kumanda etmeye de başladılar. Böylece giderek Vezir-i âzamlık tamamiyle hükümdarın vekili mahiyetini aldı. Selçukî Divanındaki Pervane yerine Osmanlılarda Nişancı ve Naip'lik ile Müstevfilik yerine yeni rejimde Defterdarlık ortaya çıkmış bulunmakta idi. Konya Divan Heyetinde ehemmiyetli mevkiiden bahsettiğimiz Beylerbeyine benzer bir hizmet Osmanlılarda Yeniçeri Ağalığı olarak ortaya çıktı. Osmanlı Yeniçeri Ağası, Selçukî Beylerbeyine o kadar benzemektedir ki, ondan yegâne farkı Ağa'nın Pâdişâhtan veya Vezir-i azamdan müstakil olarak sefere gidemeyişinden ibarettir.

Osmanlı Divanında Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri de mühim mevki işgal ediyorlar. Şeyhülislâm Divana dahil değilse de hükümette mühim nüfuzu vardır. Halbuki Selçukîlerde bu memuriyetler aynı kudrette değil idiler. Selçukî Divanı tamamiyle sivil karakterde ye "Divan azaları da, Beylerbeyi müstesna, hep medreseli ve âlim iken Osmanlılarda bidayette Vezir-i âzam medreseli olsa bile gitgide Osmanlı Divanı daha ziyade askerî bir karakter almış ve sivil hüviyetini tamamiyle kaybetmiş idi. Kazaskerler hep medreseli kalmakta devam etmekle beraber, Osmanlı Divanı askerî şahsiyetler tarafından işgal olunmaya başlamış ve hükümet âdeta askerî bir mahiyet almış idi.

Osmanlı Divanının Malî teşkilâtı da Selçukî divanı malî teşkilâtına benzemiyor. Konya hükümetinde Divanın mühim bir âzası olan Naib, tamamiyle hükümdarın şahsına bağlı olan vergi hisselerini ve varidatını idare ederdi. Müstevfi de Divana âit olan vergi hisselerini vesair geliri idare ediyordu. Böylece devletin varidatı "Divanî" ve "Sultanî" diye iki kısma bölünmüş bulunmakta idi. Osmanlılarda bu hususta mühim bir ilerleme kaydolunmuş, bütün devlet maliyesi Divanın idaresine verilerek Defterdar denen bir nevi Maliye Nazırı bütün devlet gelir ve masraflarının hesabını tutar olmuş, Osmanlı hükümdarına da maaş yerme kaim olmak üzere "Hâss-ı

Hümayün" şeklinde muayyen yerlerin vergisi bağışlanmıştı. Görülüyor ki, yeni rejimde Hükümdar da devletin bir hizmetlisi sayılmış ve böylece, Osmanlı rejimi modern devlet telâkkilerine daha çok yaklaşmış idi. Şu halde tamamiyle hükümdarın şahsî maliyesini idare eden ve memleketin her tarafında teşkilâtı bulunan Naiplik Osmanlı Divanında artık mevcut değildi.

Selçukî Divanı askerî teşkilât- ve hattâ sivil idare bakımından bütün devlete hâkim değil idi. Uc Beylerbeyleri ve "Melik" unvanını taşıyan irsî valiler (ki bunlar ya eski bir hanedan mensubu veya doğrudan doğruya Konya Selçukî ailesi âzasından olup Şehzade durumunda idiler) gerek hâkim oldukları mıntıkanın sivil idaresi ve gerek askerî kuvvetleri itibarile Divan ile hiç bir bağları olmayıp hükümdarın şahsından emir almakta idiler. Yani Konya hükümet Heyetine karşı müstakil durumda bulunuyorlardı. Görülüyor ki, Selçukî Sultanına Uc Beyleri ve Melik durumunda olan Valiler ile Divan, üç ayrı müessese halinde bağlıdırlar. Halbuki, Osmanlılarda bütün devlet kayıtsız ve şartsız Divan'a bağlı olup hükümdar ancak bu yol ile devlete hakim bulunmakta idi. Yani, Osmanlı Divanı bu tarafı ile modern devletlerdeki Kabine'lere benziyordu. Mafih, yerinde de işaret olunduğu gibi, Osmanlı Divanının Selçukî Divanına nazaran tek kusuru askerî bir karakter almış bulunması idi. Onun bu karakteri gitgide bütün devlet idaresini muayyen bir disiplin altına koydu. Selçukî devrindeki Melik'lik, Uc Beylerbeyliği ve isterse kuvvetli medrese kültürü olsun herhangi bir kimseye mühim bir devlet hizmetinin verilmesi usulü ortadan kalktı. Onun yerine Osmanlı devlet adamlarını ve kumandanlarını yetiştiren tek bir kaynak, bir mektep vücade geldi ki buna Enderun (saray) mektebi adı veriliyor. İmparatorluk idaresinin intizamında ve sağlamlığında mühim rolü olan ve bilhassa devletin her tarafında Pâdişâhın mutlak hükümdarlığının devamını kolaylaştıran bu mektebin esasını bilmek Osmanlı âmme idaresi için çok mühimdir.

3— *Enderun Mektebi* ;

Enderun Mektebinin kısaca tarifi şudur: Bütün devlet ricalini ve Beylerbeyleriyle Sancak Beylerini ahali arasından tayin edecek yerde, hükümdarın sarayında yetişen ve onun hâs hademesi sayılan kimselerin (ki bunlar umumiyetle köledirler) temayüz edenlerinden tayin etme usulü esas kabul edilerek bunların bu maksada yarayacak şekilde yetiştirilmeleri için gene Saray muhitinde buna yarayacak müesseseler kurulur ki, bu teşkilâtın heyeti umumiyesine Enderun Mektebi denir. Osmanlı İmparatorluğunda harp esnasında Gazilerin istilâ olunan yerlerden kendi hesaplarına aldıkları esirlerin beşte biri devlete âit sayılarak alınır. Böylece, askerlerden, ellerindeki, bilhassa esir çocukların beşte bir hesabı devlet tarafından alınması, binlerce köle elde edilmesini mümkün kılar. Umumiyetle hıristiyan milletlerden alınan bu genç esirler Acemi-Ocağı denen bir müesseseye yerleştirilir. Bu çocukları Türk terbiyesine göre yetiştirme mek-

tebi olan bu teşkilâtın başında Acemi Oğlanları Ağası denen bir mesul memur vardır.

Esir çocukları bu mektepte terbiye etmekten maksat, Yeniçeri Ocağı denen askerî birliğin ihtiyacı olan erleri temin etmek ve bir de saraya hademe yetiştirmektir. Binaenaleyh, acemi ocağı hesabına devletin eline gelen çocuklar Acemi Ağası tarafından evvelâ Türk ailelerinin yanına tevzi olunarak¹ Türkçeyi ve Müslüman-Türk âdetlerini bir Türk ailesi nezdinde öğrenmeleri temin olunur. Çiftçilik ve çobanlık vesair suretlerle yanlarında buldukları ailelere yardım eden bu çocuklar Türkçeyi ve Türk terbiyesini iyice öğrendikten sonra toplanarak Acemi Ocağında da birkaç sene kalırlar ve sonra yaşları müsait çağa gelince saray iç ve dış hademeliklerine (yani meselâ iç oğlanlığı ve bostancılık hizmetlerine), Yeniçeri ocaklarına ayrılarak bu müesseselerin bölüklerine verilirler. Vezir-i âzam ve diğer vezirlerin ve ricalin sarayları da birer mektep gibidir. Buralarda da "iç kapu halkı" adı ile birçok köle gençler bulunurlar ve efendileri tarafından terbiye gördükten sonra saray hizmetlerine, Yeniçeriliğe vesair devlet memuriyetlerine yerleştirilerek gene yüksek memuriyetlere namzed olurlar. İşte devletin bütün yüksek memuriyetleri (bilhassa Sancak Beyliği ve Beylerbeyliği, Kapu Kulları denen Yeniçeri Ocağı kadrolarında neferlikten başlayarak Yeniçeri Ağalığı makamına kadar muhtelif kademelerde, kendilerini gösterenler ve saray hizmetlerinde aynı suretle muhtelif kademelerde terfi ederek dereceleri yüksek olan kimseler arasından en lâyük addolunanlarına verilir. Bilhassa ilk hamlede Sancağa çıkarılırlar; yani Sancak Beyi olurlar. Sonra Beylerbeyliğine terfi ederler; nihayet Vezir ve Vezir-i âzam dahi olurlar. Şu halde muazzam hududa malik olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzlerce Sancak ve vilâyetlerinde gerek askerî kuvvetleri ve gerek polis ve jandarma gibi icraî teşkilâtı ellerinde tutan Ümerâ sınıfı, doğrudan doğruya Pâdişâhın sarayından yetişme kimseler olup, bunlar da umumiyetle esirlikten elde edilerek müslüman yapıldıkları ve Türkleştirildikleri için, mühtedî ve gayrı türk idiler. Osmanlı Pâdişâhlarının uzun asırlar esnasında İmparatorluğun her tarafında salâhiyetlerini mutlak şekilde nafiz kılabilmelerinin sebebi şüphesiz bu köle menşeli valilerdir. Çünkü bunlar ne asalet ve ne de köklü bir aileye sahip olamadıkları, aynı zamanda sık sık değiştirilerek, terfi ettirilerek veya nakledilmek suretiyle vazifelerinde de süratli bir seyyaliyet yaratıldığı için, hiçbir vakit Merkeze karşı gelebilecek nüfuzlu bir zümre teşkil edememiş ve bu hal merkezîyetçi Osmanlı rejiminin ömrünü çok uzatmıştır.

Yeniçeri Ocağının ve Saray hademeliği teşkilâtının kurulması ve devlet memuriyetlerinin tercihen bunlara verilmesi usulü, Selçukî rejimi zamanında mevcut olup da Osmanlıların ilk zamanlarında mühim mevkileri ellerinde tutmakla devam eden Türk aristokrasisi aleyhine geliştirdi-

¹ Bu muamele "Türke vermek" şeklinde ifade olunuyordu.

ği aşıkârdır. Filhakika Osmanlı Hükümdarları mutlak prensipli bir monarşi yaratmak için devlet idaresinde yüksek mevkilere kölelerini getirme yolunu tuttukları zaman, Türk aristokrasisi bu siyasete karşı mukavemete çalışmış ve saray muhitinde mühtedilerle Türk aristokratları arasında şiddetli rekabetler ve siyasî mücadeleler meydana gelmiştir. Bidayette yalnız saray iç hizmetlerinde ve basit bir yeniçeri neferliğinde kullanıldıkları görülen mühtediler yavaş yavaş askerî kumandanlık ve valilik hizmetlerine de verilmişler ve fakat Vezir-i âzamlık Fatih devrine kadar Türk aristokrasisinin elinde kalmış; nihayet bu hükümdardan itibaren bu makam da kendilerine tahsis edilmiştir. Bununla beraber, bu türlü gelişme bütün Türk menşeli olanların yüksek idareden tamamiyle uzaklaştırılmış olmaları mânasına gelmez. Çünkü Yeniçerilik ve saray hassa hademeliği kadroları hep Acemi ocağından ikmal olunmakla beraber, vezirlerin ve ümeranın ve hattâ Defterdar, Kazasker gibi sair ricalin çocuklarının saray hizmetlerine alınmak suretiyle babaları gibi yüksek makamlara geçmeleri âdeti" her zaman devam etmiştir. Böylece son asırlarda bile, ilk devrin aristokrat Türk ricali neslinden gelme devlet adamlarına rastlanıyor idi. Fakat devlet hizmetleri artık büyük bir ekseriyetle mühtedilere geçtiği ve bu suretle de Pâdişâhla bu köle rical arasındaki münasebetler efendilik-kölelik esaslarına göre ayarlandığı için adetleri mahdud olan bu asil menşeli rical de köle menşeli rical hakkında teessüs eden muamele geleneğine uymuşlar ve onlar da Padişahın kulları sayılmışlardır.

Selçukî rejiminin yerine geçmiş olduğunu söylediğimiz Osmanlı rejimi, siyasî *sevk* ü idare bakımından mütalâa olunduğu zaman katî surette söylenebilir ki, bu ailenin iktidara geçtiği 1300 sıralarından İstanbul'un, fethi olan 1453 e kadar devlet tamamiyle millî bir karakter arz etmekte, aristokrat rical ile nüfuzlu bir medreseli ulemâ sınıfı rejime plütokrat bir çehre vermekte idi; bu hal Selçukî rejiminde ise esas teşkil ediyordu. Safhalarını ve esaslarını anlattığımız üzere, Yeniçeri Ocağının kurulması ve saray hizmetlerinin ehemmiyet kazanması devlet hizmetlerinden bilhassa kültür ve tahsile lüzum göstermeyen mansıpların (Vezir-i âzamlık, vezirlik, Beylerbeyliği, Sancak Beyliği vs.) kölelere geçmesi neticesini verdiği için, artık 1453 den sonra Osmanlı rejimi sert bir mutlak monarşi idi. Mamafih -Kadılık, Kazaskerlik, Şeyhülislâmlık, Müderrislik gibi medrese tahsiline dayanan vazifeler hep Türklerin inhisarında kalmakta devam etmiş idi.

Rejimin aristokrasi aleyhdarı inkişafına rağmen, Türk asil sınıfının yaşama imkânını buldukları bir saha da Uclar (Osmanlı Devleti ile Avrupa hıristiyan devletleri arasındaki hudut vilâyetleri) dir. Filhakika Tuna mansabından Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan hudut boylarında kuvvetli akıncı teşkilâtı mevcut olup mıntıkalar halinde bölünen bu askerî kıtaların idaresi hep tanınmış tarihî Türk ailelerinin elinde idi ve Akıncı Kumandanlığı (Selçukî devrinin Uc beyliği) babadan oğula intikal ediyordu.

Bu hususu daha iyi anlamak için Akıncı beyliği müessesesinin tarihi hakkında kısa bir malûmat vermek faydalı olacaktır:

Selçukî rejimi zamanında hıristiyanlarla müslümanların hudut münasebetlerinin Kastamonu'dan Antalya'ya kadar uzanan bir hat etrafında devam etmekte olduğunu söylemişdik. O zaman hudutlara düşen vilâyetlerin kumandanlarına Uc Beyi deniyordu. Uc beyleri hükümdardan müstakil olarak sefer yapamasalar bile Gazilere kazanç temin edebilmek için, seyrek de olsa, arasıra Bizans arazisine akın ederlerdi. Osmanlılar müstakil bir beylik haline geldiklerinde, bu defa fetih hareketi serbest kalmış bulunduğundan, şehzadelerin kumanda ettiği ordular hudutlar ötesinde süratli bir fetih faaliyetine giriştiler. Osmanlı Payitahtı (bir ara Yenişehir, sonra Bursa ve arkasından İznik ve daha sonra tekrar Bursa) hududa o kadar yakın idi ki, seferler gayet kolay ve hemen her sene oluyordu. Fakat Rumeli'ye geçilince vaziyet değişti. Sefer ordularına artık şehzadeler kumanda etmiyor, Pâdişâh bizzat askerinin başında bulunuyor veya Beylerbeyini bırakıyordu. Yalnız, hudut boyları ile ordunun hareket üssü arasında uzun bir mesafe teessüs etmiş idi. Meselâ sefer ilân olunduğu zaman, kuvvetlerin Bursa-Yenişehir ovasında toplanmaları âdet hükmüne girmiş bulunuyordu; ordunun miktarı çok büyümüş, iaşesini, levazımını vesair tedarik -ve onu harp sahasına sürmek büyük bir mesele olmuştu. Ayrıca, artık devletin şark hudutlarındaki geniş fetih siyaseti ve Türk birliğini temin arzusu bu cihete de ciddî seferler açılmasını icap ettiriyordu. Bu hal Rumeli hudutlarında daimî muhafız kuvvetler bulundurmaya zarurî kılmış idi. Selçukî devrinin Uc teşkilâtı ihya edilecek yerde (çünkü Osmanlılar kendileri Uc Beyliğinin devamı idiler) akıncı teşkilâtı kuruldu. Zaten hudutlarda cihâd ile meşgul olan büyük Türk aileleri bu akıncı kuvvetleri bizzat teşkil ve asırlarca da bu müessesenin başında kaldılar.

Osmanlıların ilk zamanlarında akıncı beylerine Selçukî devrinden kalma bir itiyad ile gene Uc Beyi adı verilmiş olmakla beraber, bunların durumu eski devrin Uc beylerinininkinden farklı idi. Uc Beylerinin sabit bir merkezleri vardı ve akıncı değil muhafız idiler. Türk halkı ile Bizans rumları'nın münasebetleri iktisadî zaruretler yüzünden gayet dostane cereyan edip, hattâ iki halk içice yaşadıklarından dolayı, akınlar pek makbul sayılmıyordu. Halbuki Rumeli'de Osmanlıların tesis ettiklerini söylediğimiz Akıncı Beyliği sabit bir merkeze dayanmamakta ve hakikaten ancak akıncılık sayesinde yaşamakta idi. Akıncı Beyi'nin etrafında toplanan ve hemen hepsi Anadolu'dan gelen binlerce insan buralara sırf akından kazanacakları ganimet için toplanmışlardı. Akıncı Beyleri bir yer fethederlerse şehirler ve kaleler Pâdişâha âit olmakla beraber, fethettikleri sahanın köylerinde kendilerine geniş timarlar ve hattâ mülk olarak arazî veriliyordu. Onlar da buralardan elde ettikleri servetlerle şehirlerde medrese, imarethane ve sair hayır müesseseleri kurarak umarlarını buralara vakfediyorlardı ki, akıncı Türk Aristokrat ümerasının kurdukları böyle vakıflar İm-

paratorluğun son zamanlarına kadar Rumeli şehirlerinde mevcudiyetlerini muhafaza etmişlerdir. Akıncı beylerinin neslinden olan bu aristokrat türkler (Evlâdı Fatihan) adını almakla sair halktan ve sonradan türkleşen kütlelerden kendilerini ayırmışlar ve aristokratlıklarını bu şekilde devam ettirmişlerdir. Akıncı beyliğini elinde tutan ailelerin bir kısmı ilk Osmanlı kumandanlarından sürüp geldikleri gibi, bir kısmı da Anadolu'da birer müstakil beyliğe sahip iken, Osmanlı devleti, yerlerini devlet hududu içine aldığı anda, kendilerini Rumeli'ye sürmekle akıncı beyliği suretiyle hudutlarda ailelerini devam ettiren kimselerdir.

İmparatorluğun Şark sahalarında da "Ocaklık" adı alan bir çeşit sancaklar vardı ki bu sancaklarda beylik edenler aristokrat olup enderünla alâkaları yoktur. Ocaklık şöyle vücade gelir: Osmanlı devleti islâm memleketlerini de fethetmeye başladığında kuvvetlerini aşiret reisliğinden alan ve bir şehir ve kalede kısmen müstakil bir bey halinde yaşayan kimselere rastlar. Bunları ortadan kaldırmayı tehlikeli bulur. Çünkü bu halde aşiretlere hakim olmak güç olacaktır. Bu vaziyette böyle bir ailenin eskiden elinde bulunan sancağı gene "Ocaklık" yani o ailenin babadan evlâda valilik edeceği yer olarak kendisinde bırakır. Şarkî Anadolu'da ve Arap memleketlerinde bir hayli Ocaklık suretiyle hüküm süren aristokrat aileler yaşamakta devam etmişlerdir. Fakat bunların aşikâr bir surette Türk soyundan geldikleri malûm değildir. Şu halde Osmanlı rejimi Türk soyundan gelen ailelerin Ocaklık suretiyle bir valilikte devam etmelerine asla müsaade etmemiştir. Yalnız Adana'ya sahip olan Ramazan—Oğulları aslen Türk oldukları halde tek misal olarak, bu sancakta Ocaklık üzere uzun müddet valilik etmekte devam etmişlerdir.

4— *Orta-Şark Tarihi bakımından önemi:*

>< Osmanlı İmparatorluğu, kısmen İran dahi dahil olmak üzere bütün Orta-Şark ve Balkanları hâkimiyetine almış ve uzun asırlar idare etmiş büyük bir devlet olarak tarihte Roma İmparatorluğu ile mukayese olunabilir. Bilhassa hâkimiyetine aldığı bütün bu sahada yaşayan milletlerin içtimaî ve iktisadî hayatları üzerinde bıraktığı derin tesirler dolayısıyla böyle bir benzetmeye müsaittir.

Osmanlılardan evvel gerek Balkanlarda ve gerek Orta-Şark'ta siyasî hayat tam bir anarşi haline girmiş bulunuyordu. Şark'ta İran-Moğolları ile Mısır-Memlûklerinin siyasî rekabetleri yerli birtakım hükümetçiklerin birbirleriyle daima mücadele etmelerine imkân veriyordu. Anadolu'da Selçukî Hanedanı ortadan kalkmış ve birçok beylikler türemek suretiyle Türkiye siyasî bakımdan parçalanmıştı.

Aynı sıralarda Bizans devleti de İstanbul'a münhasır kalmış, Balkanlarda birkaç hükümet türemişti. Bunlar da birbirleriyle ve Bizans'la mütemadiyen mücadele halinde bulunmakta idiler. Balkanlarda olsun, Anadolu'da ve Orta-Şark'ta olsun, bu anarşilerde, mücadeleye karışan her prens

veya beyin elinden geldiği kadar fazla askerî kuvvet beslemesine zaruret hasıl oluyor ve bu yüzden de bilhassa ziraatçı halk, vergilerin, keyfi soygunculuğun ve angaryanın ağırlığı altında eziliyordu.

Osmanlılar, XIV üncü asrın başlarında Marmara'nın Şarkında Es-kışehir havalisinden harekete geçerek, bir taraftan İstanbul ve Balkanlar istikametine, diğer taraftan Anadolu'ya ve Ege sahillerine yayılmaya başladıkları zaman Yakın ve Orta-Şark'ın ahvali böyle idi.

Osmanlı devleti daha kurulmaya başladığı ilk zamanlarından itibaren, kendisi için kabul ettiği siyasî ve iktisadî prensipler, aynı zamanda idarî teşkilâtı, yukarıda söylediğimiz siyasî parçalanmanın ve devamlı anarşinin halk hayatında meydana getirdiği huzursuzluğu ve içtimaî sıkıntı âmillerini ortadan kaldırmaya başladı. Bidayette yalnız Türk cemiyetine münhasır olduğu için millî olan ve fakat yavaş yavaş Anadolu hudutlarını aşarak bir taraftan Balkanlara ve diğer taraftan Orta-Şark'a yayılmasıyla bütün bu geniş sahadaki milletleri idaresi altına almak suretiyle dünyanın sayılı imparatorluklarından birisi haline gelen Osmanlı devleti, bu çeşitli milletleri adaletle idare edecek ileri devlet müesseseleri yaratma hususunda hayret edilecek derecede muvaffak olmuş görülmektedir. Filhakika, Osmanlı împaratorluğu'nun devlet teşkilâtı ve idare müesseseleri hattâ tatbik ettiği iktisadî sistem, kendisinden evvel Orta-Şark'ta ve Balkanlarda yaşamış bulunan müslüman ve hıristiyan devletlerin devlet teşkilâtı ve idare müesseseleri ile mukayese edildiği zaman kolayca görülür ki, Osmanlı İdaresi Balkanlara ve Orta-Şark'a tamamiyle mütekâmil ve yeni bir rejim olarak gelmiştir.¹

X 5— *Osmanlı Devletinin Kuruluşu ile ortaya çıkan yeni bir hükümet' rejimi :*

a) Siyasî Yenilik:

Derebeyliğe ve hanedan nüfuzuna dayanan idare şekli yerine merkeziyetçi hükümet şekli geçmek suretiyle, halk aristokrat zümrenin keyfî soygunculuğundan ve kazancının mühim bir kısmını bunlara verme mecburiyetinden kurtuluyordu. Hükümet idaresinde olsun, adalet müesseselerinde olsun din ve mezhep farkı hiç nazarı itibare alınmamış olduğundan, ferdler arasındaki münasebetlerde tam bir müsavilik vardı. Müslüman ve hıristiyanlar, hükümete karşı olan mükellefiyetlerinde veya birbirleriyle olan hukukî münasebetlerinde, mahkeme önünde aynı hakkı haiz idiler. Yalnız hıristiyanlardan cizye (baş vergisi) adı ile, yılda ayrıca bir vergi alınıyordu ki, müslümanlardan alınmazdı. Fakat devletin ilk devirlerinde ve en ileri durumda olduğu XVI inci asırda her hıristiyan erkekten alınan cizye o kadar azdır ki, bunu müslüman ile hıristiyan arasında mühim bir fark sebebi olarak kabul etmeye bile lüzum yoktur.

Devlet hizmetlerinde kullanılmak için müslüman olmak icap etmekte

¹ Yakında neşretmeye hazırlandığımız Birinci Cilt "Türkiye'nin içtimaî ve İktisadî tarihi"nde bu hususlar geniş surette izah edilmiştir.

idi. Fakat vergi iltizamları ticarî taahhütler vesair devlet muamelelerine ait iktisadî faaliyetlerde, din farkı gözetmeden herkese iş verilebiliyordu. Hattâ şehirlerin bütün sınaî ve ticarî faaliyetlerini devlet kontrolunda yürüten Korporasyon (Esnaf Loncaları) teşkilâtında bile, hıristiyan ve yahudi esnaf ve ustalara hiç dokunulmamış ve onlar da müslümanlar gibi teşkilât içindeki mühim mevkilerini muhafaza etmişlerdi.

Hulâsa, Osmanlı devletinin, idaresine aldığı bütün sahalarda hiçbir din ve mezhep farkı gözetmeden, hiçbir ferde veya zümreye imtiyaz tanımadan, herkesi kanun nazarında ve mahkemeler önünde müsavî tanınması, diğer taraftan bütün mahallî otoriteleri ve aristokrasiyi ortadan kaldırarak merkezîyet sistemi idareyi tamamile hâkim kılması hâdisesi, Orta-Şark ve Balkan milletleri tarihinde Ortazaman hayatından yeni zamanlara geçerken vukubulan en mühim inkılâp sayılır.

b) iktisadî ve malî yenilik:

Osmanlı devletinin idaresi altına aldığı milletlere getirdiği en mühim yeniliğin iktisadî ve malî sahada olduğunda şüphe yoktur.

Devlet kurulmadan evvel, XIV üncü asrın başlarında, Bizans da dahil olmak üzere, bütün Yakın ve Orta-Şark şiddetli iktisadî bir buhran devrine girmiş bulunuyordu. Yukarıda da söylediğimiz gibi, siyasî düzen dahi bozulmuş olduğundan dolayı bitmez tükenmez mahallî mücadeleler ve devletçiklerin birbirleriyle harpleri halkın vergi yüklerini arttırmış idi. Osmanlılar ortaya çıkıp ta bütün bu sahalarda bir tek devlet haline gelince, muhtelif sahalarda birbirini tamamlamakta olmasından dolayı iktisadî bir ünite haline gelen Yakın ve Orta-Şark iktisadî sıkıntıyı giderdi. Şehirler eskisine nazaran çok büyüdüklerinden ziraatçı halkın mahsulünü satabileceği kalabalık müstehlik muhitler meydana geldi. Bu hal bilhassa Marmara ve Balkan yarımadasında pek hiss olunur derecede vukubulmuştu. Bizans'ın son yıllarında, Karadeniz ve Ege sahillerine ticarî merkezler kurarak buralarda istedikleri gibi alış veriş eden ve bu suretle yerli halkın iktisadî ve ticarî faaliyetini sarsan İtalyan tüccarları ve gemicileri Bizanslılardan aldıkları tek taraflı imtiyazlarını Osmanlılar zamanında terkederek mütekabiliyet esasına göre ticareti kabule mecbur olduklarından, bu cihet de iktisadî hayatın düzelmesinde ayrıca müessir oldu.

Osmanlı rejiminin, idaresine aldığı sahalarda yaptığı en büyük ıslâhat ve hattâ inkılâp şüphesiz malî yönden olmuştur ki, devlete vergi vermek mecburiyetinde olan halkı, bu mesele yakından ilgilendiriyordu. Osmanlılardan evvel Balkanlarda ve Bizans'ta Senyörlük, Müslümanlarda "malikâne" ve "Mukataa (yahut İkte)" sistemi vergi alma usulü halkın pek keyfi surette soyulmasına sebep olmakta idi. Osmanlı devleti, muntazam hükümet teşkilâtını buralara yayınca, bütün bu sistemleri kaldırdı, idaresine giren herkesin yalnız devletin mükellefi olduğunu ilân ederek muntazam vergi kanunnâmeleri vazetti. Kolay kolay değişmeyen ve pek uzun ömürlü olan bu kanunnâmeler vergilerin miktarlarını ve ne suretle alınacaklarını te-

ferruatlı bir şekilde tesbit ettiğinden dolayı halk, devlete vereceği vergileri tamamile biliyordu.

Şu halde, Osmanlılardan evvel, gerek Balkanlarda ve gerek Yakın ve Orta-Şark'ta, eline siyasî bir nüfuz ve otorite geçiren kimsenin hükümete hiç de itaat etmeyen vali ve adamlarının rasgele vergi almaları usulü carî olagelmekte iken, Osmanlı devleti, girdiği yerlerde, bütün bunları ilga ve ferdleri yalnız devletin vergi mükellefi haline getiren hukuk sistemini koy makla, gerek Müslüman ve gerek Hıristiyan teb'asını (yani Reâyayı) her türlü keyfi istismardan kurtarmış oluyordu ki, bu da Osmanlı arazi idaresi denen ve bu devlete hâs olan bir kaidenin kabul olunması ile mümkün olmuştur.

c) Arazi Tasarrufu Hukukunun Esasları:

Hazreti Peygamberin ölümünden sonra, Dört Halifeler devrinin başlamasıyla beraber Müslüman orduları da Arabistan haricinde geniş fetihlere girişmişlerdi. İşte bu esnada bir prensip ortaya çıktı ki "Zaptolunan yerler İmamındır" şeklinde ifade olunabilir. Böyle olunca, müteakip devirlerde kurulan müslüman devletleri tarafından zaptolunan toprakların mülkiyeti hükümdara âit olması icap ediyordu. Tabî, burada devlet reisinin şahsı değil devlet bahis mevzuu idi.

Türkler tarafından XI. asrın sonlarından itibaren bütün Anadolu fetholunduğu zaman, ortaya çıkan Selçukî devleti bu toprakları aynı kaide ile kendisinin addetmiş idi. XIV. asrın başlarında kurulan ve kısa zamanda bütün Balkanları da zapteden Osmanlı İmparatorluğu bu prensibi daha vazıh kaideler halinde kanunlaştırdı. Bütün Rumeli ve Anadolu'daki arazi Mîrî addolundu. "Arz-ı Memleket,, sözü dahi mirî toprak mânasını ifade etmekte idi.

Şu halde, Osmanlı İmparatorluğu hâkim olduğu geniş sahalarda hususî şahıslara toprak mülkiyeti tanımamış Ve bütün araziye devletin addetmiş tir. Şüphesiz, bu keyfiyet fiilî olmaktan ziyade nazarî idi. Çünkü Osmanlı devleti kurulmadan evvel tarlaları ekmekte olan çiftçi, bu devlet kurulduktan sonra da gene elinde bulunan bu yerleri ekip biçmekte devam etmiştir. Fakat bu arada hasıl olan değişiklik, büyük arazi sahibi olan toprak aristokrasisinin ortadan kalkması olmuştur. Zira, devlet bütün arazinin sahibi kendisi olduğunu ilân etmekle, aristokrasiye, eskiden sahip olduğu topraklar için, buraları ekip biçen köylülerden yarıcılık veya icar yolu. ile herhangi bir şey almak imkânı kalmıyor, icar veya ekip biçme yarıcılık usulünce yapıyorsa, mahsul hissesi mülkün esas sahibi olan devlete âit oluyor idi.

Bu gün, gerek Türkiye'de ve gerek Osmanlı devletinin hâkim olduğu sahalarda teşekkül etmiş bulunan diğer Balkan devletlerinde toprak aristokrasisinin bulunmayışının (Tanzimat devrinden sonra büyük arazi sahibi kimseler türemiş olmakla beraber) ve binaenaleyh "toprak reformu" denen **bir** meselenin mevcut bulunmayışının, vaktiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun

tatbik etmiş olduğu böyle bir arazi rejiminin bir neticesi olduğunda şüphe yoktur.

Arazinin devlete âit olduğu prensibini ifade ederken şunu unutmamak lâzımdır ki, bu kaidede yalnız insan emeğinin hiçbir payı olmayan topraklar mîrî olup, bağ, bahçe ve içine ev yapılmış olan çevrili yerler, yani imar görmüş arazi ferdin mülkü sayılmaktadır. Binaenaleyh, şehirlerin hudutları içinde bulunan bütün arazi umumiyetle bağ ve bahçe makamında kullanıldığı ve bu gibi yerleri insan imar etmiş bulunduğu için mülktür ve şahıslar arasında bu cins arazi üzerine alım satım muamelesi cereyan etmektedir. Şüphesiz köylerde evlerin üzerinde kuruldukları yerler, bağ ve bahçe de mülk sayılmakta idi. Ferdin araziye mülk olarak sahip olabilmesi için onu imar etmiş olmasının kâfi gelmesi keyfiyeti birçok insanları bundan istifadeye teşvik etmiş olacağı tabîîdir. Böylece, Osmanlı İmparatorluğunda ferde arazi mülkiyetinin tanındığı Tanzimat tarihinden evvel gerek köylü ve gerek şehirli halk arasında bağ ve bahçe tesisine karşı büyük bir alâka mevcut idi. Sonradan bu temayülün azaldığı uzun harpler ve iktisadî darlıklar yüzünden meydana gelen nüfus azalmalarıyla pek çok bağ ve bahçelerin harap olarak yeniden tarla olduğu tabîîdir.

Buraya kadar verilen izahlarla, Osmanlı arazi sistemine göre toprak mülkiyetinin devlete âit olduğu, binaenaleyh kendileri çalışmak suretiyle bu toprakları ekip biçen köylü halkın, bahçe bağları hariç, ellerindeki arazilerini başkalarına satmaya hakları olmadığı ve hele geniş topraklara malik olmak suretiyle araziye dayanan bir zenginliğin Osmanlı rejiminin kurulmasıyla sona erdiği anlaşılmaktadır. Toprağın asıl sahibi olan devlet, bu kendi mülkünü bilfiil çiftçilik yapan köylüye icara vermiş olarak-hareket etmekte ve icar şartlarını kanunlarla tanzim etmektedir ki aşağıda izah olunacaktır.

6— *Toprağın İşletilmesine esas olan Devlet Düzeni:*

İslâm Hukuku prensiplerine göre yeni fetholunan yerlerdeki bütün arazinin devletin mülkü addolunması şeklindeki ziraî rejim, daha baştan itibaren Osmanlı İmparatorluğunda pek revaç bulduğu ve bu hususu düzenliyen kanun ve usuller de fevkalâde inkişaf ettirildiği için, bu devletin hâkimiyetine giren bütün Anadolu ve Balkanlarda, içtimaî-iktisadî hayatta tekâmülcü bir değişmenin meydana gelmiş olduğunu söylemiştik. Osmanlı orduları bir yeri fethettiklerinde oraya hükümet tarafından hemen tahrir memurları yollanıyor ve bütün arazi ile birlikte bu araziye fiilen ekip biçen çiftçi yazılıyordu. Bir çift koşum hayvanının sürebileceği miktardaki tarlaya (80 ilâ 120 dönüm arasında) bir çiftlik deniyordu. Şu halde, meselâ bir çift öküzü olan bir çiftlik ve iki çift öküzü olan iki çiftlik arazi sürebilmekte idi. Araziyi yazmaya memur muharrir toprakları bu şekilde 80 veya 120 (bu miktar tarlanın verimlilik derecesine göre tayin olunuyordu) dönümlük ünitelere ayırarak fiilen çiftçilik eden kimseler üzerine yarım veya yarımdan da az çiftliklerin yazılı olduğu görüldüğüne göre, tahrir esnasında ellerinde bir çiftlik araziden daha az toprağı olanlara

yeniden tarla verildiği pek görülüyor. Böylece, köyde oturan ve bizzat ziraatle meşgul olan kimseler isim isim tesbit olunarak sahip oldukları tarla miktarı (çiftlik hesabıyla) işaret olunuyor ki bu defterlere "Tapu Defteri" adı verilmektedir. Şu halde, Muharririn bir kimsenin üzerine arazi kaydederbilmesi için, o kimsenin bizzat ziraat ile uğraşmasının, şartı, Osmanlı hâkimiyetine giren yerlerde toprak aristokrasisinin sona ermesine sebep olmuştur.

Bu suretle, her köylünün üzerine yazılan tarlanın esas mülkiyeti gene devlette kalmakla beraber, tasarrufu hakkı çiftçiye devrolunmuş bulunuyordu. Ancak bu hak, yani tarlaya tasarruf keyfiyeti, mülkiyet demek olmadığından ferdler arasında toprak alım ve satımı bahis mevzuu değildi. Yalnız, hükümet razı olmak şartıyla bir ferd diğerine elindeki tarlanın tasarruf hakkını devredebilmekte idi.

Bu arazi rejiminin diğer bir hususiyeti çiftlik denen toprak ünitesinin parçalanmasını kabul etmeyişidir. Onun için, baba ölüp de tasarrufundaki tarla erkek çocuklarına intikal ettiği zaman, bu erkek kardeşler fiiliyatta tarlaları aralarında taksim etseler bile devlet resmen çiftlik esasına sadık kalıyor ve vergiyi bu esasa göre alıyordu. Orman ve çalılıklardan yeni arazi hasıl edilmesi, veya mer'alar sürülüp tarla yapılması, yahut ta tarlaların etrafı çevirilerek içine ev yapmak, ağaç dikmek (yani bahçe yapmak) ve bağ haline getirmek gibi durumların hasıl olması dolayısıyla Tahrir Memurunun Tapu Defterine tesbit ettiği arazi cinsleri mütemediyen değişmekte olması ve hattâ erkek evlâd bırakmadan ölenler veya tasarruf hakkını başkasına devredenler dolayısıyla, çiftlikler ve onu tasarruf edenlerde de mütemediyen değişmeler görülmesi tabii olduğundan, her otuz üç senede bir bütün memleket arazisi yeni baştan yazılarak tapu defterleri yenileniyordu. XVI. ıncı asırdan sonra bu yapılmaz olmuştur.

Osmanlı arazi rejimi kız çocuklara tarla mirası tanımamaktadır. Bu suretle, bir şahıs erkek evlâd bırakmadan ölürse, kız evlâdı bulunsa dahi, tarlaları ona verilmeyerek müzayedeye çıkarılıyor ve tasarruf hakkı muayyen bir para mukabilinde köyden başka birisine devrolunuyordu. Ancak, eğer kız evlâd babasından kalan tarlaları kendisi almak isterse, bu arttırmada, başkalarının vermeye razı olduğu miktarı ödemek şartıyla bu arazi tercihan kız evlâda bırakılıyordu." Böylece sahipsiz kalan tarlanın başkasına devri mukabilinde alman paraya "tapu resmi" adı verilmekteydi.

Görülüyor ki, devlet bütün toprakları kendisinin addetmektedir. Tabii bu şekilde, hakikî mülk sahibi sıfatıyla bu toprakları köylüye ekip biçmek üzere meccanen değil muayyen bir icar mukabilinde vermektedir. O halde, çiftçi tasarrufunda olan tarlaları devletten kiralamış durumdadır. Osmanlı hukuk dilinde çiftçi halka "Raiyet" sözü kullanılırken, devletin kiracısı mânası kastolunmaktadır.

"Raiyet" yani icarcı, devlete icarını (arazi, esasında hıristiyanlardan zaptolunduğu için ister yine hıristiyanda kalsın, ister müslüman halka verilsin ödiyeceği icara haraç denir) iki nevi vergi halinde Öder. Birinci nev'i, mah-

sülün, yerine göre sekizde bir ile beşte bir arasında değişen bir kısımdır (sanki onda bir almıyormuş gibi buna Öşür denir). Aynen mahsul olarak alınan bu icara halk arasında umumiyetle Öşür deniyor. Bir de çiftlik için yılda muayyen bir nakid para (Sancaktan sancağa 20 ile 50 arasında) alınır ve müslümanlardan alınana "Çift Resmi"dendiği gibi hıristiyanlardan alınan aynı vergiye "İспенçe resmi" deniyor.

İşte, devlet mülk sahibi ve köylü de icarcı olarak, iki tarafın mütekebil hak ve mecburiyetlerini tayin eden Osmanlı arazi kanunnâmesinin kiraya âit esasları bunlardır. Fakat bu kiracılığı kabul eden köylüye, daha doğrusu kendisi ekip biçen çiftçiye arazinin kirası dışında ve toprakla hiçbir alâkası olmayan birtakım vergiler dahi yüklenmektedir. Meselâ evli bir erkek yılda 12 akçe ve bekâr olan ise 6 akçe raiyyet resmi verirler ki, evli olandan alınana bennâk resmi, ve bekârdan alınana da mücerred resmi deniyor. Raiyyet arasında vukubulan evlenmelerden de (erkek tarafından) gelinlik (Arus) resmi denen bir vergi dahi alınır ki, bu da raiyyetlik resmi olarak kabul olunuyor.

Şehir halkından bir kimse, köyden herhangi bir suretle arazi sahibi olup da ziraat ettirse, icar mahiyetinde olan öşür ve çift resmini öder; fakat raiyyet sayılamayacağı için sair vergiler kendisinden alınmaz. Şehir hudutları dahilinde bulunan ve bağ-bahçe olarak kullanılan arazi şehirlinin mülküdür.

7 - Vergilerin Raiyetten Alınması Usulü:

Devlete âit toprakları tasarruf eden çiftçinin vermeğe mecbur olduğu icar (öşür ve resmi çift) ve raiyyet resimlerini devlet kendisi bizzat toplayıp Hazineye koyacak yerde bu hakkı devlet memuruna terketmektedir. Yani, devletin hizmetinde olan memurlardan bir kısmı nakdî maaş yerine yıllık hesabıyla muayyen bir yekûnda vergileri çiftçiden kendi hesaplarına toplama selâhiyetini almışlardır ki, bunların ekseriyetini askerî vazifeli Sipahiler teşkil ederler. Pâdişâh başta olmak üzere, devlet ricali dahi muayyen miktarda köylerin vergilerini maaş mukabilinde kendilerine toplatırlar. Böyle bir devlet memuruna, nakid maaş yerine, memuriyet derecesine göre bir veya birkaç köyün vergi hasılatının verilmesi usulüne "Timar Sistemi" denmektedir.

Yukarıda memleket topraklarının muharrirler tarafından muntazaman yazıldıklarını söylemiştik. Arazi çiftlik ünitesi olarak kimin üzerinde ise sahibi ile birlikte kaydolunuyordu. Bir de ayrı defterle, raiyyet(çiftçi) isimleri, sahip oldukları arazi miktarı, verecekleri nakdî vergiler, mahsulden alınacak öşür tesbit olunarak her köyden senede ne kadar vergi hasıl olacağı akçe cinsinden tahminî olarak hesaplanır. Bu defterlere "Timar Defterleri" adı verilir. Şu halde, memlekette ne kadar köy varsa bunların senede getireceği vergi miktarının yekûnu ayrı ayrı malûm demektir. İşte bir devlet hizmetlisine maaş mukabilinde timar verilirken bu defterlerdeki miktarlar esas tutulur. Fatih devrinde ve daha evveleri en aşağı derecede bir timar

(maaş derecesi) 1000 akçe (yıllık hesabıyla) olarak kabul olunmuştur. Yukarıda söylediğimiz usul ile vergisi tesbit olunan bir köyün yıllık vergi hasılatı bin akçe olduğunu farzederek meselâ en küçük derecede timar alan yeni hizmete girmiş bir sipahiye böyle bir köy verilir. Bu sipahi kendisine verilen bu köyde oturmaya mecburdur. Sefer zamanlarında sefere gider. Elindeki deftere ve kanunnâmeye göre herkesin üzerine kaydolunmuş olan nakdî vergileri ve tarlasından hasıl olan mahsulün öşrünü gene kanunnâmede tahsilat ayı olarak yazılan zamanlarda toplar. Bir kimse ilk defa hizmete girer girmez kendisine verilen bu bin akçelik timara "İptidadan timar" adı verilir. Fatih Sultan Mehmed'den sonra iptidadan timarlar Rumeli tarafında "2000" ve Anadolu tarafında "3000" akçeye çıkarılmış idi.

* Maaşları bu şekilde timar (yani köylüden alacağı vergi) olan askerlere "Sipahi" adı verilir. Timarlı sipahi neferi seferlerdeki hizmetleri esnasında terfi alarak 20.000 akçeye kadar (bu miktar hariç) çıkar ki bu 20.000 akçeden aşağı derecelerin hepsine "timar" denir. Bir timarlı sipahinin timarı 20.000 akçeye yükselince kendisine sipahi yerine "Zaim" denir ve aldığı akçe miktarına da "zeamet" adı verilir. Şüphesiz bir veya iki köyün vergi hasılatı 20.000 akçeye kâfi gelmiyeceğinden maaşı zeamete yükselen, bir askere yani zaim, bu miktarı karşılayacak adette böy verilir. Zaimin de maaşı yüксеle yüксеle 100.000 akçeye kadar çıkabilir. Fakat tam 100.000 olursa böyle bir maaşa artık "Has" denir. Şu halde, dirliği (yani maaşı) 70 bin akçe olan bir zaim, sekiz on hattâ onbeş köyün hasılatına sahip demektir.

Yüzbin ve daha yukarıda akçe tutan dirlik (maaş) Has adını alır. Pâdişâh dahi has sahibi olup, hassının yekûnu milyonları aşar. Sadr-ı âzam ve sair vezirlerinin hasları da birkaç milyonu geçer. Beylerbeyleri bir milyon etrafında has sahibidirler. Sancak beylerinin hasları daha azdır. Gerek Pâdişâh ve gerekse has sahibi büyük memurlar kendilerine âit olan otuz kırk veya daha fazla adetteki köylerinin hasılatını idare etmek üzere bizzat gidemeyeceklerinden "Voyvoda" adı verilen bir memur yollarlar¹.

Dirlikleri 20.000 den aşağı olan timarlı sipahiler kendilerine verilen bir veya birkaç köyün sadece şahıslarına âit olan vergisini topladıkları ve tarlalarına (devletin vekili olarak) nezaret ettikleri halde, zeamet ve has sahipleri kendilerine âit köylerin asayişini korumak hakkını da haizdirler. Bunların asayiş korumaktan büyük faydaları vardır. Çünkü islâm hukukuna göre tanzim edilen Osmanlı kanunnâmelerinde her türlü cürüm ve cinayet suçlarından dolayı mahkeme tarafından suçlu nakdî bir cerimeye mahkûm edilir ve bu alınan para asayiş memurlarına aittir. Asayiş koruma hakkı olmıyan timarlı sipahinin köyünün asayişini "Subaşı" denen başka bir memur korur ve nakdî cerimeleri de tabîî olarak o alır.

Memleket dahilinde bulunan bilûmum çiftçilerin, devletin icarcısı

¹ Selçukîlerde ve Osmanlıların ilk zamanlarında "Voyvoda" tâbiri olmayıp onun yerine "Naib" sözü kullanılıyordu.

şifatiyle ödemekle mükellef oldukları bütün vergi ve resimlerin hepsi de timar, has ve zeamet olarak devlet hizmetlilerine verilmiş değildir. Sancaklar veya vilâyetler dahilinde bazı verimli arazi üzerinde bulunan köylerin vergi hasılatı da bizzat devlet Hazinesine ayrılmıştır. Divan Hükümeti tarafından tayin olunan ve "Emin" adı, verilen memurlarca idare olunan bu gibi yerlere "Mukataa" denir. Mukaaların idaresi aynen Has veya Zeametlerin idaresine benzer.

Mukataalar bu şekilde maaşlı Eminler tarafından idare olunduğu gibi, arttırma yolu ile iltizam'a da verilmektedir. Devletin para darlığı çekmeğe başladığı XVII ve XVIII inci asırlarda iltizam usulü mukataa idaresi âdet hükmüne girmiş idi. Rical'e ve sair memurlara ait has ve zeametlerin ve hattâ timarların da daha XV inci asrın başlarından itibaren sahipleri tarafından iltizama verildikleri görülmüyordu. Fakat, bu usulde, mültezim (yani bir nevi tahsilat müteahhidi) dirlik sahibine karşı yüklendiği para taahhüdünü yerine getirmek ve kendisine de mühim bir kazanç temin etmek için çok defa kanunsuz ve yolsuz hareket etmekte olduğundan, devlet hizmetlilerinin dirliklerini iltizama (yahut mukataa-kesim denir) vermeleri usulü, bazen müsamaha görse bile, daima menolunmuştur.

Hasılatı devlete ait olan "Mukataa" köyleri aynı zamanda hükümetin elinde açık bir kadro vazifesini de görmekte idi. Çünkü mühim hizmeti görülen bir şahsa "iptidadan" bir dirlik verme icabettiği zaman, bu gibi yerlerden kâfi derecede köy ayrılıp böyle bir şahsa timar veya zeamet olarak veriliyordu.

Timar veya zeamet sahibi öldüğü zaman erkek çocukları varsa dirliği onlara intikal etmekte idi, eğer askerlik hizmeti göremeyecek kadar küçük iseler seferlere "Cebeli" denen silâhlı ücretli kimseler tutup yollarlardı. Şüphesiz, ölen adamın çocuğuna bütün dirliği intikal etmiyor, iptidadan tayin ediliyormuş gibi bir kısmı kendisine bırakılarak muayyen haddenden fazlası devlete intikal ediyordu.

Fatih Sultan Mehmed saltanatının son zamanlarına kadar dirlik sahipleri, gelirine sahip oldukları köylerin bütün vergisini, kendi şahsî mülkleri imiş gibi, arzu ettikleri herhangi bir hayır müessesesine vakfedebilmekte idiler.¹ Böylece Pâdişâhtan başlamak üzere, sair rical ve zeamet sahipleri kendileri öldüğünde, dirliklerinin ancak bir kısmı evlâdlarına kalıp, gerisi Hazineye intikal edeceği için, hepsini vakıf haline getirmekte idiler. Fakat adı geçen Pâdişâh, bu şekilde bir gün devletin elinde yeni devlet hizmetlilerine verecek köy kalmıyacağını hissederek bu usulü kaldırdı ve bir daha dirlikler vakfedilemez oldu.

Bunlar meyanında bir de "Malikâne " denen çeşidi saymak icabeder. Filhakika çok takdir edilen bir kimseye veya çocuklarına yahut karısına devlet, karşılığında bir hizmet beklemeksizin, evlâdlarına da intikal

¹ Bunun için Timar beratlarını "mülknâme" ye çevirterek ellerindeki dirliği evvelâ 'malikâne" yaptırıyorlar ve ondan sonra da vakıfa çevirtiyorlardı.

etmek kayıt ve şartıyla, bir yerin vergi hasılatını bağışlarsa bu gibi yerlere malikâne denir. Birçok misallerinden anladığımızı göre, bilhassa yaylalar ve meralar (otlak yerleri) tercihan malikâne verilmektedir. Kendilerine bu türlü yerler (babadan evlâda geçmek üzere) terk olunan kimseler de buraları sürü sahiplerine kiraya verip hasılat temin etmekte idiler. Mamafih Fatih Sultan Mehmed devrinden evvel ve bilhassa Osmanlılar ortaya çıkmadan önce, hizmet erbabına veya hükümdarın iltifatına mazhar olanlara köyler veya meralar ve yaylalar bol bol malikâne suretinde verilmişti. En eski tahrir defterlerinden anladığımızı göre, bu malikâneleri ellerine geçirenler buralarını "vakıf" haline getirmişlerdi ve Fatih devrinde rastladığımız "Malikâne vakıf" sözü bunları ifade etmektedir. Mamafih Osmanlılar yukarıda söylediğimiz üzere "timar" usulünü çok mükemmel hale koyduklarından dolayı malikâne şeklinde maaş tahsisi kaidesi kıymetini kaybetti.

Selçukîler devrinde malikâneleri vakfetmek âdet olduğu gibi, Osmanlıların kuruluşundan Fatih Mehmed'in son zamanlarına kadar dirlik sahipleri sahip oldukları köyleri kendi yaptıkları herhangi bir hayır müessesesine vakfedebilmekte idiler. Böylece devlet hizmetlilerinden her arzu eden sahip olduğu dirliği (bilhassa has ve zeametini) vakfettiği ve bu gibi yerler bir daha devlet hazinesine avdet etmeyip, hasılatı ebediyen o vakfolunan müesseseye âit olduğundan dolayı devletin esas gelirini teşkil eden toprak icarları âdeti tamamiyle elinden çıkıp vakıf halinde hep hayır müesseselerine bağlanmak tehlikesini gösterdi. Bunun üzerine Fatih Mehmed, hayatının son zamanlarında bütün arazi vakıflarını lâğvetti. Tabii, asırlardan beri devam eden vakıf müessesesi bu şekilde mühim bir kitlenin geçim vasıtası haline gelmiş olmasından dolayı, karar feryatlara ve itirazlara sebep oldu. Sultan II. Bayezit, Pâdişâh olur olmaz babasının bu sert kararını geri aldı. Fakat köy vakfetme usulü bir daha bahis mevzuu olmadı.

Şu halde, Tanzimattan evvel Osmanlı İmparatorluğunda, bilhassa Anadolu ve Balkanlarda çiftçi halkın devlete âit (mîrî) toprakları ekmesi mukabilinde vermeğe mecbur olduğu icar ve her türlü resimler tahsis olunduğu yerler itibariyle şöyle tasnif olunabilir:

1. Mukataa sayılan yerler; buraların hasılatı doğrudan doğruya devlete âit olacaktır.

2. Dirlik yahut timar olan yerler; buralar, Pâdişâh da dahil olmak üzere, devlet hizmetlilerine maaş mukabili verilen yerlerdir.

3. Malikâneler; çoğu Selçukî devrinden intikal eden ve Osmanlılar zamanında bilhassa mer'alara ve yaylalara inhisar eden bu yerler büyük itibar sahiplerine ve hizmeti geçen kimselere veya evlâdlarına verilmekte olup, evlâddan evlâda intikal eder; karşılığında hiçbir hizmet beklenmez.

4. Yukarıda çeşitlerini saydığımız yerlerden, buralara tasarruf eden kimselerce, hayır müesseselerinin masrafları için meydâna getirilen vakıflar Osmanlı arazî teşkilâtında ayrı bir nevi teşkil ederler. •

8 - *Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Teşkilât:*

Osmanlı sivil idaresinin esasını "Kaza" adını alan ve büyük bir kasaba veya şehir ile etrafında ona tâbi birçok köylerden ibaret olan bir bölge teşkil ediyordu. Şu halde, İmparatorluk arazisi bu şekilde yüzleri aşan kazalar halinde teşkil olunarak idare olunmakta idi. Tanzimattan sonra kazadan daha küçük idarî bölge olarak teşkil olunan Nahiye evvelce mevcut değildi. Mamafih büyük bir köy veya kasaba ile etrafındaki birkaç köy bir vezirin veya bir diğer devlet adamının "dirliği (Hassı) olarak nahiye adını taşıdığı gibi, birisinin zeametini teşkil eden köy grupları da aynı ismi taşımakta idiler.

Her kazanın başında en büyük sivil ve adlî âmir olarak Kadı bulunuyordu. Şu halde zamanımızın Kaymakam, Vali gibi memurlarının vazifesini Kadı yaptığı gibi, hâkimlik ve belediye reisliği de Kadının uhdesinde idi. Mamafih Kadı esas itibariyle bir hâkim idi ve diğer vazifeleri" bu esas vazifesinin yanında talî derecede kalıyordu. Osmanlı merkezîyetçi idaresinin esasını, birer kazayı idare eden bütün kadıların hiçbir vasıta olmadan doğrudan doğruya Divan'a bağlı olmaları ve oradan emir almaları teşkil etmektedir. Seferber haldeki ordu ve askerî müesseselerin personel muamelâtı hariç, devletin bütün müesseselerinin işleyişinin Kadıların murakabe ve nezâretleri altında olması, Kadılığın Osmanlı idaresindeki birinci plânda gelen ehemmiyetini izah eder. Kadı olabilmek için "Sahn" medreselerinden çıktuktan sonra Bağdad, Kahire, Konya, Bursa gibi yerlerin kadıları yanında (Dânişmentlik) yani staj devresi geçirmek şart idi. İstanbul'da da Danişmentlik yapıyordu. İstanbul, Bursa ve Ankara'daki yüksek medreselerde müderrislik edenler arasından da arzu edenlere kadılık veriliyordu. Mamafih, büyük şehirlere kadı olabilmek için İlmiye mansıbında yüksek kademelere çıkmış olmak âzımdı. Kadıların maaşlarına Cihet yahut Vazife deniyordu. Yevmiye (günlük) hesabıyla 150—400 hattâ 500 akçe arasında değişmekte idi. İstanbul, Edirne şehirlerinin kadıları daha yüksek Vazife (maaş) sahibi idiler.

Kadıların tâyin usulü: İstanbul'da oturmakta olan Anadolu ve Rumeli Kazaskerlerinden birisi (Rumeli veya Anadolu cihetinde olduğuna göre) namzedi inha eder ve Pâdişâhın kabulü ile kadı tayin edilmiş olurdu. Müddetleri muayyen olup (umumiyetle bir sene ve iki sene olduğu da görülmüştür) hitamında yerine başkası yollanmakta ve mâzul vaziyetine düşen eski kadının yeni bir Kadılığa tayini için bizzat İstanbul'a giderek orada Kazasker yanında bir müddet "mülâzemette" bulunması lâzımdı.

Kazanın reisi olduğunu söylediğimiz Kadıların vazifeleri üç nevide toplanabilir:

1— Hâkim olarak Kadılar, bütün dâvalara bakarlar ve adlî işleri görürlerdi. Noterlik vazifesi dahi uhdelerinde idi. Bu hususta yardımcıları: mahkeme kâtipleri, Muhzır Başı ve Muhzırlar (Adlî Polis olup bugün Türkiye'de mevcut değildir.). Kadılar yerlerinde bulunmadıkları zaman,

kendilerine vekâlet etmek veya köyleri dolaşarak küçük dâvaları halkın ayağında halletmek (ve bilhassa köylünün vereceği vergilerin kendisinden adalet ve kanun dairesinde alınmasına nezaret etmek) üzere müteaddit Naipleri bulunduğu gibi, her kaza merkezinde bulunan bir Müftü, şerî hükümleri en iyi bilen ve dâvalar hakkında verilecek kararların hangi şerî esaslara istinad edeceğini sarahatla tayin eden bir makam (fetva makamı) mümessili sıfatı ile Kadı'ya keza adlî vazifesinde yardım ediyordu. Fakat, müftülük o kazanın tanınmış bir müderrisine gene Pâdişâh tarafından tevcih olunmakla beraber, resmî bir vazife sayılmıyordu ve müftü olan müderris esas vazifesi olan müderrislikte devam edebiliyordu. Müftülük hizmetine âit ayrı bir maaş mevcut değildi ve verdikleri fetvalar mukabilinde fetva alan şahıs kendilerine muayyen bir resim ödemekte idi. Kadıların İstanbul'daki mercileri, iki tarafın (Rumeli ve Anadolu) Kazaskerleri olduğu gibi, müftülüklerinki de Şeyhülislâm idi. Her kazanın müftüsü aynı zamanda orada bulunan bütün imam, müezzin, hatip, müderris ve sair ilmiye mensuplarının kethüdası (bir nevi derneklerinin reisi) idi ve bu meslek mensuplarının kendi aralarındaki ufak tefek ihtilâflarını hallederdi.

Kadılar, mahkeme denilen yerlerde dâvalara baktıkları esnada, dürüstlüğüne herkesin itimat ettiği o şehrin ahalisinden beş altı kişi celselerde daima müşahid olarak bulunurlar ve kâtipler tarafından "Seriye sicili" denen defterlere geçen hüccet (yani ilâm) suretlerinin altını imza ederlerdi. Görülüyor ki, Kadı reis olmak üzere, şehrin ileri gelenlerinden (ihtimal kadı tarafından tayin olunan) bu beş altı kişi bir nevi Heyeti Hakime (veya daha çok benzemesi itibariyle bir jüri) teşkil ediyorlardı. Hükmü vermek selâhiyeti katî surette kadının olmakla beraber, müşahidlerin de kararda müsbet rey izhar ettikleri hüccetlerde bu hususun zikrolunmuş olmasından anlaşılmaktadır. Mühim şahısları ilgilendiren büyük dâvalarda veya siyasi mahiyette olanlarında bu kaydettiğimiz jüri'nin kadrosu daha geniş tutuluyor ve bazen 30—40 kişi bile mahkemeye iştirak ediyordu. Bilhassa âmmenin heyecan ve korkusuna sebep olan vakalar neticesinde mahkemeye intikal eden dâvalar hep böyle kalabalık jüri ile yapılmakta ve kendilerini mahkeme azasına benzettiğimiz jüri mensupları kararın ne yolda olması lâzım geldiğini bir arzu şeklinde Kadıya izhar bile etmekte idiler.

2— Kadı'nın idarî vazifesine gelince: Osmanlı Divan Hükümeti ile reâyâ (halk) arasındaki münasebetler kadı tarafından temin olunuyordu. Yani o aynı zamanda bir icra organı idi. Hükümet merkezinin bütün halktan istediği vergileri (tekâlifi divaniye) hanelere tevzi ederek bizzat toplayan Kadı olduğu gibi, seferlerin sivil halkı alâkalandıran' hususlarını da Kadı takip eder ve neticelendirirdi. Halk hükümetten bir talepte bulunacağı veya şikâyet edeceği zaman doğrudan doğruya Kadı'ya müracaat eder ve isteklerini hükümet merkezine kadı bildirdi. Payitaht ile kaza arasındaki resmî muhaberat evrakının suretleri dahi kadıların kâtipleri tarafından seriye sicillerine (mahkeme defterlerine) geçirilir ve muhafaza olunurdu.

Hükümetin kazada icrasını kadıya fermanla emrettiği husus için kendisine yardım etmek üzere ya İstanbul'dan bir Mübaşir gönderilir veya o kazadan diğer bir memuru (meselâ bir çavuş veya bir zaim) bu işle vazifelendirilirdi.

Asayiş âmiri de kadı idi. Bu hususta kendisine bir Subaşı ve onun emrinde bulunan Asesbaşı yardım ediyorlardı. Asesbaşının emrinde polis mahiyetinde asesler vardı. Subaşılar, XV. asrın sonlarına kadar her kazaya bir tane olmak üzere, hükümet tarafından ulufe (yevmî akçe) ile tayin olurlardı. Onlar da asayiş korumak için kendilerine bir asesbaşı seçerler ve asesbaşılar bir bölük kuvvetinde ases neferi ile bu işi yaparlardı. İslâm hukuk kaidelerine göre, cürüm ve cinayet vukuunda suçludan mahkeme kararı ile kanunun tayin ettiği miktarda cerime (nakdî ceza) almak icap ettiğinden dolayı Subaşılar hertürlü asayiş vakasından bu şekilde hasıl olacak geliri toplayarak hükümet hazinesine teslim ederlerdi. Bu sıfatla kendilerine Zaim adı dahi verilmekte idi.

XVI. Asırdan itibaren cerimeler Sancak Beylerine hasları (meyanında) maaş olarak verilmeye başlandı. Binaenaleyh, artık Subaşıları hükümet değil Sancak Beyleri tayin eder oldular. Askerî bakımdan yedi sekiz kaza bir sancak teşkil etmekte olduğundan, bunların başında bulunan sancak beyi bu kazalardan en mühimmini sancak merkezi itibar ederek orada oturur ve her kazaya hem oranın asayişini temin etmek ve hem de kadı veya naibinin hükmedeceği nakdî cerimleri bey hesabına almak üzere birer Subaşı yollardı. Köylere dahi köy subaşılığını tayin ediyordu. Mamafih sancak beyinin yolladığı ve kendisinin hususi memuru sayılan subaşılar evvelce devlet tarafından tayin bulunduğu zamanlarda olduğu gibi, tamamiyle Kadının emrinde çalışır ve onun yardımcısı sayılırdı. Subaşılar sancak beyinin şahsî memuru olduklarından beri artık aseslerden ve asesbaşından bahsolunduğu yoktur. Şu halde Sancak beyi artık asesliği ilga etmiş ve onun yerine subaşının maiyetine kendi kapısında beslediği "sekban" denilen askerlerden kâfi bir kuvvet vermiş idi. Görülüyor ki askerî bakımdan kazadan daha büyük bir bölge olan sancak mevcut olmakla beraber, bu teşkilâtın sivil idare bakımından bir rolü mevcut olmayıp,- yalnız sancak beyi bütün kazalara birer subaşı yollamakta idi. Sancak beyleri kadıların herhangi bir işine kanunen müdahale etme salâhiyetine malik değillerdi. Hattâ kadı, sancak beyini birçok hususlarda murakabe etmeye salâhiyetili idi.

Birçok sancaklar da, yine askerî teşkilât olarak birleştirilmiş idiler. Vilâyet (yahut eyâlet) denen bu sancaklar birliğinin başında da gene selâhiyeti sırf askerî olan bir şahıs bulunuyordu ki, buna Beylerbeyi denmekte idi. Şu halde, her Beylerbeyi kendisine tâbi bütün sancakların askerlerinin kumandanı olduğu gibi, sancak beylerinin de şefi idi. Bütün timarların idaresi ve timarlı sipahilerin personel işleri tamamiyle beylerbeyine âit bulunuyordu. Beylerbeyi, emrinde bulunan sancaklardan birisinin sancak merkezi olan şehirde oturur ve burada, ayrıca sancak beyi bulun-

mayarak kendisi bu merkez sancağının sancak beyi sayılırdı. Beylerbeyinin kendisine âit bu merkez sancağına "Paşa Sancağı" adı da veriliyordu. Gerek beylerbeylerine ve gerek sancak beylerine maaş yerine has denen muayyen miktarda köyler gurubu vergi hasılatının tahsis olunduğunu söylemiştik. Her sancak beyinin hassı olan köyler kendi sancağına dahil kazalardan birisinde veya birkaçında bulunduğu gibi, beylerbeyinin hassını teşkil eden köyler de kendi vilâyetine bağlı olan sancaklardan birisi veya birkaçı dahilinde idi. Asayiş temini para hasılatı ile alâkalı olduğundan, hiçbir sancak beyi veya adamları komşu olan diğer sancak arazisine geçemezlerdi. Hattâ suçluyu yakalamak için bile girmeye müsaade verilmiyordu. Beylerbeyi kendi merkez sancağından dışarı çıkamaz, diğer sancaklar tamamen müstakil sayılırdı. Ancak çok mühim vakalarda veya isyan hallerinde hükümetten gelecek bir müsaade fermanı ile ki beylerbeyi kendi sancağı dışında vilâyetinin diğer sancaklarına teftişe çıkabilirdi.

3— Kadının üçüncü vazifesi, ekseriya büyük bir kasaba veya şehir olan kaza merkezinin belediye, reisliği idi. Bu hususta kendisine yardım edecek memurlar: Muhtesip, Pazarbaşı, Esnaf Yiğitbaşları, Çöp-Subaşı ve Mimarbaşı idi. Narh tesbiti suretiyle fiatların keyfilliğini önlemek, satışları kontrol etmek ve her türlü ihtikârlara mâni olmak, ticarî kaideleri tatbik etmek ve hükümete âit kazanç vergilerini toplamak gibi işleri kadı hep muhtesip vasıtası ile idare ediyordu. Bir şehirde müteaddit pazarlar vardı ve her biri ayrı bir ticarî eşya alış verişine sahne oluyordu. İşte Pazarbaşının her biri bu birbirinden ayrı mahiyette olan pazarları idare ederdi. Şu halde Muhtesip'in çok geniş olan işini Pazarbaşılar kolaylaştırıyordu. Her esnafın (meselâ kasapların ayrı ve bakkalların ayrı) başlarında birer Şeyh'leri (yahut reisleri) olduğu gibi, bir de yiğit başları vardı. Esnaftan ticarî kaidelere riayet etmeyenleri veya fena mal satanları yiğitbaşı suçun ağırlığına veya hafifliğine göre ya mahkemeye götürüyor veya kendisi dayak ile cezalandırıyordu. Esnaf reisleri seçimle oluyor fakat Kadının kabulü ve tescili lâzım geliyordu.

Çöp-Subaşı da temizlik işlerine bakmakta ve bu hususta Kadılardan emir almakta idi. Mimarbaşı hem şehirde inşa işleriyle meşgul olan ustalara nezaret etmekte ve hem de imar işlerinde şehrin sokak ve caddelerinin intizamına riayet olunmasını temin etmekte idi. Halk arasında çıkan her türlü inşa ve mesken ihtilâflarında Mimarbaşının raporu mahkeme hükmüne esas oluyordu.

Evlenmeler ve boşanmalar vesair sivil münasebetler de Kadı tarafından temin olunmakta idi.